Livet i Lodz getto

ETERNAL ECHOES

Teach and Learn About the Holocaust

Medfinansierat av
EU-programmet
Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Livet i Lodz getto

Order om en ”speciell stadsdel” för judar

Tre veckor efter invasionen av Polen instruerade Reinhard Heydrich, som var chef för säkerhetstjänsten i Nazityskland, befälhavarna för de så kallade insatsgrupperna att koncentrationen av judar i speciella bosättningsområden var nödvändig för att ”slutmålet” skulle kunna uppnås, det vill säga att få bort alla judar.

Därför agerade Arthur Greiser och Friedrich Uebelhoer, ledare för regionen Wartheland, helt i enlighet med sådana tankar när de planerade för ett speciellt judiskt bostadsområde i Lodz.

Planeringen för gettot började i december 1939. Man skickade ett meddelande till den judiska församlingen med instruktioner om hur omflyttningen skulle gå till. Det område man bestämt att judar skulle tvingas bo i omfattade Gamla stan i Lodz där många judar redan bodde och en liten del av distriktet Baluty i utkanten av staden, till ytan totalt cirka 4,13 kvadratkilometer. Båda områdena var fattiga och nedgångna. De flesta husen hade varken rinnande vatten eller avlopp.

© Yad Vashem

Arthur Greiser, ledare för regionen Wartheland.

För att isolera området och hålla icke-judar borta sattes stora skyltar upp som varnade för epidemier och sjukdomar i det judiska bosättningsområdet. Ett undantag gjordes för två gator som korsade gettot, Zgierskagatan och Limanowskiegogatan. Där gick spårvagnstrafiken som vanligt, därför var de avspärrade på båda sidor om vägbanan med taggtråd. Så småningom byggdes broar över dessa gator så att den judiska befolkningen kunde ta sig från en del av gettot till en annan.

Förflyttning till gettot

I februari 1940 fick judar som bodde utanför det avsedda bosättningsområdet order om att lämna sina lägenheter. Tyskarna hade tänkt att flytten skulle ta en enda dag. Men kaos utbröt och omflyttningen gick trögt. Kristna polacker och tyskar som bodde i området ville inte lämna sina lägenheter. Människor som skulle flytta in visste inte vart de skulle ta vägen. Som en varning och för att snabba på det hela arresterades flera hundra judiska och polska familjer som inte följde order. Dessutom lät den nazistiske polischefen meddela att judar som fortfarande bodde utanför gettot eller som gömt sig skulle straffas hårt. Och det skedde också. SS och polisen sköt hundratals judar som påträffades utanför gettot.

© Bundesarchiv: R-49 1310

Människor flyttar in i gettot.

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Gettots organisering

Efter tre månader, 1 maj 1940, ansåg den tyska polisen att omflyttningen var genomförd och att gettoområdet kunde avskärmas med taggtråd från yttervärlden. Då trängdes ca 164 000 män, kvinnor och barn på en yta av drygt fyra kvadratkilometer. Utanför avspärrningen vaktade tyska soldater. På insidan fanns judiska poliser som skulle upprätthålla ordningen. Ingen fick gå ut och inga andra än tyskar fick gå in. Under vissa perioder levde så många som 15-20 personer i ett enda rum.

Lodz getto, eller Getto Litzmannstadt som det egentligen kallades, var det första gettot som upprättades i en större stad. Den tyska administrationen av området sköttes av en gettoförvaltning. Chef för denna var en tysk civil tjänsteman, Hans Biebow.

Den interna organisationen av gettot överläts åt Chaim Rumkowski som av nazisterna utsetts att leda gettot. Rumkowski och hans ”äldsteråd” rapporterade direkt till Hans Biebow. Rumkowski gjordes personligen ansvarig om gettot inte fungerade som nazisterna ville.

Trångboddheten, bristen på vatten, kylan eller hettan var ständiga problem, men den största plågan var hungern. Snart blev det uppenbart att stora delar av befolkningen svalt. De flesta hade helt enkelt inga pengar att köpa mat för. Svårast att klara sig hade de som inte hade något arbete. En speciell valuta infördes, gettomarken, allmänt kallad för ”rumkies” (efter Rumkowski). Gettomark var värdelösa utanför gettot. Löner till de som arbetade i gettot betalades ut i rumkies och all mat köptes för rumkies.

För att hjälpa upp situationen föreslog Rumkowski att den judiska befolkningen skulle producera varor för den tyska marknaden och i utbyte få ersättning i form av matleveranser och pengar.

© USHMM

© Bundesarchiv: 1011-133-0703-30

Gettot spärrades av mot yttervärlden.

© Bundesarchiv: 1011-133-0703-12

Bro över Zgierskagatan i Lodz getto.

© Wikipedia Commons

Gettomark, så kallade *rumkies*.

Medfinansierat av
EU-programmet
Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Eftersom bristen på arbetskraft i Tyskland var stor då alltfler män togs ut till krigstjänst fick Rumkowski gehör för sin idé. Den tyska gettoförvaltningen gick med på att förse gettot med råvaror så att invånarna kunde producera färdiga varor för den tyska marknaden.

© Yad Vashem

Tillverkning av skor.

Under hösten 1940 skapades hundratals mindre industrier överallt i varje ledigt utrymme. Eftersom det fanns gott om arbetskraft utan utbildning organiserades även stora arbetsplatser med flera hundra arbetare som jobbade enligt löpande bandsprincipen. Förhållandena var förfärliga. Ofta saknades rinnande vatten, värme och ventilation. Ett annat problem var att maskiner och verktyg tagits ifrån judarna i början av ockupationen. Ytterst sällan fick man hjälp av den tyska administrationen. För att lösa detta samlade man in skrot och maskindelar, som man byggde nya maskiner av. Senare när mindre getton runtom Lodz likviderades fick gettot i Lodz ta hand om en del utrustning därifrån.

Allt som kunde användas togs tillvara. Man reparerade och sydde om. Tygtrasor och lump användes för att tillverka till exempel mattor, täcken, filtar, skor och kläder. Inget fick säljas eller användas inne i gettot. Allt skulle skickas till Tyskland. Den största beställaren var den tyska armén. Order kom även från privata tyska firmor som ville utnyttja den mycket billiga arbetskraften.

Gettoinvånarna producerade enorma mängder varor. Rumkowski och gettoledarna var stolta över att så mycket kunde produceras i gettot, men arbetarna tappade alltmer tron på att arbete skulle ge dem bättre levnadsförhållanden.

Ransonering

I december 1940 infördes strikt ransonering då tillgången på mat hade minskat. Samtidigt kunde många fler sysselsättas i de stora fabrikerna och få gettomark att skaffa mat för. Det fanns dock aldrig tillräckligt med mat.

© USHMM

Fördelning av matransoner.

Ofta fungerade leveranserna dåligt eller uteblev helt och maten var skämd. Kött och margarin fanns mycket sällan. Det hände att tusentals uthungrade människor samlades på gatorna och ropade ”vi vill ha bröd, vi vill ha bröd – vi dör av hunger”. Det gick inte att smuggla in mat eftersom gettot i Lodz var helt stängt. Inte heller gick det att ta sig ut ur gettot. Alla som försökte blev skjutna. Det fanns ingen möjlighet att byta till sig mat eftersom allt var ransonerat och ingen hade några pengar eller värdesaker kvar. Man var helt beroende av den tilldelning av mat som skedde genom Rumkowskis matdistribution och den tyska gettoförvaltningen. I genomsnitt fick man klara sig på mindre än hälften av den näring som anses vara minimum för att kroppens organ ska fungera.

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Förintelselägret Chelmno

Under de fyra år som gettot i Lodz fungerade varierade levnadsförhållandena kraftigt. Hunger och brist på rent vatten gjorde att många insjuknade i magsjukdomar. I de överbefolkade och trånga bostäderna fanns löss som spred fläcktyfus. Det hårda arbetet, den osäkra framtiden och en ständig rädsla för vad som skulle hända, minskade människors motståndskraft. Bristen på mediciner innebar att den som blev sjuk ofta dog mycket snabbt. Värst drabbade var gamla, barn och ungdomar. Pojkar togs ofta ut till mycket hårt arbete i gettofabrikerna eller i något av arbetslägren runt Lodz.

© Wikipedia Commons

Gasvagn i Chelmno.

Under hösten 1941 transporterades flera tusen judar till gettot från Tyskland, Luxemburg, Tjeckoslovakien och Österrike. Enligt officiell statistik fanns den 1 december 1941 drygt 164 000 registrerade invånare i gettot. Det var ungefär lika många som då gettot stängdes den 1 maj 1940, men av den ursprungliga befolkningen hade tusentals judar mördats av SS eller dött av svält och sjukdomar.

Samtidigt pågick experiment för att finna den bästa metoden för att mörda större grupper och i början av december stod det första förintelselägret färdigt i byn Chelmno cirka 6 mil nordväst om Lodz. Inom några veckor hade flera mindre byar runt Lodz tömts och människorna mördats i Chelmno genom gasning i ombyggda lastbilar. Man hade ännu inte börjat bygga gaskammare utan medan bilen körde till redan förberedda massgravar i ett närbeläget skogsparti, gasades människorna ihjäl.

Deportationen av romer

I november 1941 hade en grupp romer från gränsområdet mellan Ungern och Österrike anlänt till Lodz getto. Det var ungefär 5 000 personer varav mer än hälften var barn. Tyskarna placerade dessa i en egen byggnad på Brzezinkagatan, samma gata som Jakob bodde på. De hölls isolerade bakom dubbla stängsel och man grävde djupa diken runt kvarteret. Fönstren spikades igen och det fanns bara en ingång. Husen hade varken rinnande vatten eller toaletter. Förhållandena var fruktansvärda och det var svårt att få tag i mat. Inom kort bröt en tyfusepidemi ut och på några veckor hade hundratals människor dött. Bara en kort tid efter att de kommit till gettot, lastades de åter på bilar och fördes bort.

© „Zigeunerlager Lackenbach" Eröffnung des Lagers 1940. Archiv Leopold Banny

Romer och sinti i interneringslägret Lackenbach i Österrike. 1941 fördes en del av människorna i lägret till Lodz getto.

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Arnold Mostowicz, en av de judiska läkare som verkade i gettot, skriver i sina memoarer en rapport om Zigenarlägret som tyskarna kallade det:

> *En natt stod lastbilar framför zigenarlägret, alla zigenare, både de friska och de som var sjuka, lastades på bilarna och kördes iväg. Tyskarna brydde sig inte ens om att hemlighålla vad som var på gång. Och vem behövde de hålla något hemligt för? Från andra icke mänskliga varelser vars öde var detsamma?*
>
> *Alla zigenare mördades … Några sköts, andra gasades ihjäl i lastbilar där avgasrören leddes in i kupéerna. Denna metod hade redan testats på judar som deporterats från gettot. Husen kom att bli en del av gettot igen, det vill säga med bara ett enkelt taggtrådsstängsel runtom. Senare när rummen desinficerats kunde flera dussin judiska familjer flytta in i de städade lägenheterna, innan de blev gasade i Chelmno eller Auschwitz. Och som hälsodepartementet senare räknade ut, beslutade tyskarna mörda alla zigenare eftersom antalet tyfusfall ökade i Lodz, i det ariska Lodz alltså. Det är svårt att veta hur mycket sanning det är i detta.*

Arnold Mostowicz, "Rapport om Zigenarlägret",
The Yellow Star and a Red Cross (2005)

"Omflyttning" av judar

I slutet av 1941 började envisa rykten spridas om att en större omflyttning var på gång. Vad detta innebar visste man inte. Rumkowski meddelade att han fått order om att färdigställa listor över personer som kunde flyttas. Den nazistiska administrationen angav som skäl att det var omöjligt att försörja så många, därför hade man bestämt att antalet människor i gettot måste minska med hälften.

Rumkowski utsåg en så kallad omflyttningskommitté om fem man som skulle välja ut de tiotusen människor som den nazistiska administrationen bestämt skulle omflyttas.

Medfinansierat av
EU-programmet
Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Yisroel Tabaksblat rapporterar om diskussionen vid mötet som hölls för att bestämma om vilka som skulle väljas ut för transport:

> *Några ansåg att gamla och barn skulle skickas iväg så att de unga, friska och de som kunde arbeta och försörja gettot skulle vara kvar.*
>
> *Andra såg annorlunda på saken. De litade inte hundraprocentigt på att löftena om arrangemangen på landsbygden stämde (de verkade för bra för att gälla judar). De trodde i stället att det var fråga om en transport långt bort … och att de sjuka och gamla inte skulle överleva.*
>
> *Därför var det vettigare att skicka de unga, de som lättare kunde ta hand om sig själva (ingen kunde drömma om att de som skickades iväg skulle förintas). Diskussionen slutade med att man bestämde att inte ta hänsyn till om någon var ung eller gammal, utan skicka iväg hela familjer som kunde vara tillsammans och hjälpa varandra på vägen.*

Yisroel Tabaksblat,
Kurbn lodzh, Destruction of Lodz (1946)

Barnen registreras

Den 16 januari 1942 avgick den första transporten med judar från Lodz getto. Ingen av de som uttagits visste att de skulle skickas till förintelselägret Chelmno. Det var bestämt att tusen människor dagligen skulle åka iväg. De fick tillåtelse att sälja sina få återstående ägodelar eller erbjudande om att ställa dem i förvar tills familjen återvände. De fick växla in de värdelösa gettopengarna och få tio riksmark i utbyte, pengar som sattes in på ett personligt konto. Varje person fick ta med tolv och ett halvt kilo bagage.

Själva transporten skulle gå ordnat till och den judiska polisen fick i uppgift att eskortera judarna till stationen Radegast varifrån avresan skulle ske. På stationen tog tyska poliser över ansvaret.

Panik utbröt i gettot, människor försökte på alla sätt undkomma transporterna. Men det gick inte, stränga order utfärdades och den som gömde någon straffades hårt. Deportationerna fortsatte i 14 dagar, därefter var det uppehåll i några veckor för att fortsätta igen i slutet av februari fram till början av april. Då, samtidigt som den judiska högtiden Pesach började, upphörde deportationerna och alla andades ut. Men, plötsligt kom nya order – alla judar från Tyskland, Wien, Prag och Luxemburg skulle “omflyttas”. Nya transporter till Chelmno avgick nästan varje dag fram till mitten av maj. Då hade sammanlagt nästan 60 000 människor skickats iväg.

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

I juni samma år genomfördes en registrering av barn under tio år och många var nu övertygade om att det var barnen som stod på tur. Desperata försök gjordes för att hitta arbete till så många barn som möjligt. Men då sjukhusen tömdes och patienterna skickades iväg förstod man att detta var början på ännu en deportation. Ingen visste vart alla tog vägen och atmosfären blev alltmer spänd. Människor var oroliga och förvirrade och snart stod det klart att att den nazistiska administrationen beslutat att gettots befolkning skulle minska med ytterligare 20 000 personer.

© Wikipedia Commons
Barndeportationen 1942.

Den 4 september 1942 utannonserades ett möte på Brandmännens torg, där Rumkowski och andra gettoledare skulle ge besked om vad som väntade. Tusentals människor kom för att lyssna. Gettoledarna meddelade utan omsvep att det kommit en order om att alla barn under tio år måste skickas iväg. Omflyttningen skulle börja följande dag.

Deportationerna fortsätter

Efter en vecka var aktionen över, utegångsförbudet hävdes, distributionen av mat återupptogs och den nazistiske gettochefen Biebow beordrade alla att gå tillbaka till arbetet. I aktionen hade 15 859 barn, gamla och sjuka tagits ut för transport och minst 600 människor som hade skjutits. Det fanns nästan inte en familj i gettot som inte förlorat ett barn eller en äldre släkting. Chocken och saknaden skulle påverka människor under en lång tid.

© Yad Vashem
Människor i väntan på deportation.

Gettot förvandlades nu till ett enormt slavarbetsläger. Bara arbetsföra fick vara kvar. De tvingades jobba ännu hårdare.

Under våren 1944 kände sig tyskarna alltmer pressade. Den sovjetiska armén trängde längre och längre västerut och de allierades styrkor steg i land i Normandie på franska kusten. Olika nazistiska delegationer besökte gettot och gjorde uppskattningar om hur lönsamt gettot var. Snart fick dock Rumkowski åter order om att sammanställa listor och när utegångsförbud infördes påmindes gettotinnevånarna om dagarna i september 1942 då de hade varit tvungna att skicka iväg sina barn och gamla. Denna gång blev det ännu svårare att få folk att inställa sig för transport till annan plats. Nazisterna försökte locka fram människor ur sina gömställen genom att lova dem mat och det fanns de som var så utsvultna att de gav upp och överlämnade sig.

Så i mitten på juni 1944 kom ett telegram från högsta SS-ledningen. Högste polischefen Heinrich Himmler meddelade den nazistiske guvernören, Arthur Greiser, att Lodz getto skulle stängas. Rumkowski fick order av Gestapochefen Dr. Bradfish om att ta ut grupper om 500 personer som kunde skickas till Tyskland för att röja upp i de städer som bombats av de allierade. Alla möjliga löften gavs för att få människor att anmäla sig frivilligt. Familjer skulle få resa tillsammans och ta med barn som kunde arbeta. De som kom frivilligt skulle få ett par skor, ett set underkläder och kläder. De skulle få skriva brev till anhöriga och få hämta sin matranson utan att stå i kö. Varje måndag, onsdag och fredag skulle tusen människor avresa. De fick ta med 15 kg baggage, inklusive en kudde och en filt, samt mat för två till tre dagar.

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

För att alla verkligen skulle tro att transporten gick till Tyskland bestämde den nazistiske gettochefen Hans Biebow att man skulle kunna sälja det man inte kunde ta med sig och få betalt i tysk valuta, så att som han uttryckte det ”man skulle kunna använda pengarna när man kom till de tyska städerna”.

Att få ihop tillräckligt många personer till varje transport visade sig vara mycket svårt. Snart sökte man helt enkelt igenom husen och tog de man fann för att fylla kvoten.

En månad senare i mitten på juli stoppades alla deportationer plötsligt. Människor som redan samlats ihop frigavs. Rumkowski åkte runt i gettot och meddelade den fantastiska nyheten. Man hurrade och kysste varandra och började hoppas på att inga fler deportationer skulle ske.

Bekanntmachung Nr. 427.

Betr.: Verkleinerung des Gettos.

Mit sofortiger Wirkung d. h. am heutigen Tage, den 17. August 1944, sind nachstehend bezeichnete Gebiete restlos zu räumen.

Die in diesen Gebieten wohnenden Personen haben ihre Wohnungen zu verlassen und dürfen die geräumten Gebiete nicht mehr betreten.

Wer dieser Aufforderung nicht Folge leistet und am Freitag, den 18. August 1944 in diesen Gebieten sowie in den bereits geräumten Vorteil auch angetroffen wird, wird

mit dem Tode bestraft.

Es handelt sich

1.) [illegible]

2.) [illegible]

Zur Beachtung:

Die in diesen Gebieten in geschlossenen Betrieben kasernierten Arbeiter können an ihrem Arbeitsplatz verbleiben und dürfen in Ausübung ihrer Dienstpflichten die Gebiete betreten.

Dasselbe gilt für das Krankenhaus.

Geheime Staatspolizei

Litzmannstadt, den 17. August 1944.

427 באַקאַנטמאַכונג נר.

וועגן פאַרקלענערן דאָס געטאָ.

מיט באַדייטונג פון היינטיקן ד.ה. בטשר פון היינטיקן טאָג ד. 17. אויגוסט 1944 דאַרפן די דאָרטיקע באַצייכנטע געביטן גאַנצלעך אָפּגערייניקט ווערן.

די פעלקערונג, וואָס וווינט אין די דאָזיקע געביטן דאַרפן אַוועקגיין פון זייערע דזשיטנגען. אויך מאַרף מער נישט באַטרעטן די גערייניקטע געביטן.

ווער עס וועט דיך נישט אָנגעגעבראָכן דער דאָזיקער אויפפאָרדערונג אין דיזע געביטן **פרייטאָג, דעם 18. אויגוסט 1944** געפינען אין די דאָזיקע געביטן, ווי אויך אין דעם געריינינטן מיטלטייל פון נעטאָ (ווענ ווייס ברוט), וועט

באַשטראָפט ווערן מיט טויט.

עס האַנדלט זיך:

[illegible]

אַכטונג:

[illegible]

געהיימע שטאַאַטספּאָליציי.

© Yad Vashem/Pinchas Shaar

Anslag från säkerhetspolisen den 17 augusti 1944 som ger order om att vissa delar av gettot ska utrymmas.

Men glädjen blev kortvarig. Bara ett par dagar senare skedde flera oroande händelser. Man satte igång en noggrann registrering av de 68 700 judar som fanns kvar i gettot. Likaså krävde tyska firmor som skeppat in specialmaskiner till gettofabrikerna att dessa skulle skickas tillbaka till Tyskland. Genom insmugglade exemplar av tidningen Litzmannstadter Zeitung och utsändningar i den radio man lyckats dölja för tyskarna under hela gettotiden, fick man information om att Röda armén trängde allt längre västerut och att Warszawa intagits av sovjetiska styrkor. Man hörde till och med de allierades plan över Lodz.

Så kom då anslag upp med order om att människor skulle inställa sig för transport. Inte ens löften om mat kunde förmå de uthungrade människorna att komma till uppsamlingsplatserna. Den nazistiske chefen Biebow åkte runt till fabrikerna och försökte förmå arbetarna att frivilligt anmäla sig. Han lovade att ”inte ett hår kommer att krökas på ert huvud. Jag kommer att följa med er. Under fyra och ett halvt år har vi varit tillsammans i gettot och jag har inte gjort er något ont”. Men inget hjälpte. Ingen lät sig längre luras av de fagra orden. Tågvagnarna förblev nästan tomma.

Då stängde tyskarna område efter område så att gettot blev mindre och mindre. Gettoinvånarna försökte gömma sig på alla upptänkliga ställen. De letade mat överallt och åt allt de kunde komma över i väntan på att den sovjetiska armén skulle befria dem och att kriget skulle vara över. I detta läge beslutade den nazistiska ledningen att genomföra systematiska räder och tvinga människor till de väntande järnvägsvagnarna. Dag efter dag avgick nu tåg till Auschwitz-Birkenau och när augusti månad var över hade nästan 70 000 människor skickats iväg och gettot var i stort sett tömt. Endast två små grupper om ungefär 1 400 personer fanns kvar. En grupp som skulle skickas till arbetsläger i Tyskland och en grupp som skulle röja upp i gettot. Rumkowski och hans familj lämnade gettot i en av de sista transporterna till Auschwitz-Birkenau, där hela familjen dödades.

2013, 2019 författaren samt Svenska kommittén mot antisemitism

Text: Lena Jersenius

Faktagranskning: Izabela Terela, Łódź Museum of Independence, och dr Małgorzata Domagalska

Grafisk form: Cecilia Undemark Péterfy

Medfinansierat av EU-programmet Erasmus+

The European Commission support for the production of this publication does not constitute endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.